

ԷՆԴԱՐ Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՊՄՀ, պ. գ. թ., դոցենտ

**ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՄԻ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՇՈՒՐՋ**

Բանալի բառեր՝ Գարեգին Նժդեհ, Աշոտ Մելիք-Մուսյան, Սյունիք, Զանգեզուր, կարմիր 11-րդ բանակ, բուլճարիկներ, ազատագրական պայքար:

1920 թ. ապրիլին Ադրբեջանը խորհրդայնացնելուց հետո բուլճարիկներն իրենց խնդիրը համարեցին ձեռնամուխ լինել նաև Հայաստանի խորհրդայնացմանը: Խորհրդային դարձած Ադրբեջանի սպառնալիքը Հայաստանի Հանրապետության և հատկապես Արցախի ու Սյունիքի նկատմամբ ավելի ահագնացավ, քանի որ այն արդեն վայելում էր Խորհրդային Ռուսաստանի անմիջական աջակցությունը: 11-րդ կարմիր բանակը նախատեսել էր Հայաստանի խորհրդայնացումը սկսել Արցախից ու Սյունիքից: Ադրբեջանը նպատակ էր հետապնդում խորհրդայնացնելու անվան տակ իրեն կցել Արցախն ու Սյունիքը, որով փաստորեն կիրականանար թուրքերի պանթուրքիստական ծրագրերի հերթական փուլը:

Այդ ծրագրերի իրականացման դեմ էր ուղղված զանգեզուրցիների հերոսական մաքառումը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ 1919–1921 թթ, որով ի չիք դարձավ ադրբեջանաթուրքական վաղնջական երազանքը: Գարեգին Նժդեհի զանգեզուր-

յան գործունեության վերաբերյալ գոյություն ունի առատ փաստական նյութ: Այդ թեմային անդրադարձել են տարբեր պատմաբաններ: Պատմաբան Արամ Սիմոնյանը 1920–1921 թթ. Ջանգեզուրի գոյամարտը ամփոփել է առանձին մեծածավալ մենագրության մեջ¹:

1920 թ. հուլիսին Լեռնային Ղարաբաղից ներթափանցած 11-րդ Կարմիր բանակին հաջողվել էր գրավել Ջանգեզուրի մեծ մասը: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրից հետո Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Նժդեհից պահանջում էր թողնել Ջանգեզուրը²: Սակայն վերջինս ոչ միայն հրաժարվեց հեռանալ Ջանգեզուրից, այլև ձեռնամուխ եղավ Ջանգեզուրի ազատագրման գործին: Նույն թվականի օգոստոսի 25-ին Ղափանի Կավարտ գյուղում Գարեգին Նժդեհը օժվեց որպես Կապարգողթի հրամանատար-դիկտատոր³: Բոլշևիկները փորձեցին համոզել Նժդեհին կամավոր հանձնել Ջանգեզուրի մնացած մասը, սակայն ապարդյուն: Դրանից հետո կարմիրբանակայինները 1920 թ. օգոստոսի վերջին անցան հարձակման և արդեն սեպտեմբերի առաջին տասնօրյակում գրավեցին Ջանգեզուրի մեծ մասը՝ բացառությամբ Մեղրիի շրջանի և մի քանի այլ գյուղերի: Սակայն սեպտեմբերի կեսերից Նժդեհի հրամանատարությամբ սկսվում է զանգեզուրցիների մաքառումը և գերմարդկային ճիգերի արդյունքում արդեն հոկտեմբերի 10-ին վերագրավվում է Ղափանը, իսկ մեկ տասնօրյակ անց արդեն ազատագրված էր ողջ Սյունիքը:

¹ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Ջանգեզուրի հերոսամարտը 1920–1921 թթ., Երևան, 2000:

² Նույն տեղում, էջ 183–184:

³ Տե՛ս Համբարձումեան Ռ., Գարեգին Նժդեհ, Երևան, 2008, էջ 196:

Այս իրադարձություններն են նկարագրված հրատարակության ներկայացվող փաստաթղթում: Այն պահպանվում է Հայաստանի ազգային արխիվի Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնին կից կուսակցության պատմության ինստիտուտի ֆոնդում⁴: Փաստաթղթում նկարագրվող իրադարձությունները ժամանակագրական առումով ընդգրկում են 1920 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև նույն թվականի նոյեմբերի 7-ն ընկած շրջանը: Փաստաթղթի ստեղծման տարեթիվն ու ամսաթիվը հստակ չէ: Սակայն, ելնելով շարադրանքի բնույթից, կարելի է ենթադրել, որ փաստաթղթի հեղինակը իրադարձությունները նկարագրել է դեպքերից տարիներ անց:

Նշենք, որ փաստաթուղթը ձեռագիր և անստորագիր է: Ակնհայտ է, որ փաստաթղթի հեղինակն անմիջական մասնակցություն է ունեցել նկարագրվող իրադարձություններին, եղել է Նժդեհի մտերիմ զինակիցներից մեկը և ներկայացնում է ականատեսի աչքերով իրադարձությունները: Նկարագրվող իրադարձությունների ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև ձեռագրերի համեմատությունը թույլ է տալիս պնդել, որ փաստաթղթի հեղինակն է Աշոտ Մելիք-Մուսյանը՝ Գարեգին Նժդեհի հավատարիմ զինակիցներից մեկը: Նման հետևության համար հիմք է հանդիսացել նաև այն փաստը, որ սեպտեմբերի 6-ին Կալերում տեղի ունեցած ժողովից հետո՝ Նժդեհը, Գենվազի հրամանատարը և Աշոտ Մելիք-Մուսյանը միասին մեկնում են Շիվանիձոր, այնուհետև Մեղրի⁵: Այդ դեպքերը սույն փաստաթղթում հեղինակը նկարագրում է որպես անմիջական մասնակից:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 162, թթ. 1-6, շրջերես:

⁵ Տե՛ս **Նժդեհ Գ.**, Հայ-թուրքական կոփաները, «Հայրենիք», հոկտեմբեր, թիվ 12, 1923, էջ 101:

Փաստաթղթում ոչ միայն նկարագրվում է Նժդեհի կողմնակիցների հաջողությունները և Ջանգեզուրի ազատագրման ընթացքը, այլև ցույց է տրվում, որ շատ վայրերում տեղացիները, եթե նախկինում բարյացակամ էին տրամադրված բուլժևիկների հանդեպ, ապա վերջիններիս կողմից Ջանգեզուրի մեծ մասի գրավելուց հետո կարճ ժամանակ անց հիասթափվում են: «...Ժողովրդի միակ ցանկութիւնը դա է (ազատագրել Ղափանը և ողջ Ջանգեզուրը – Է.Հ.), որովհետև մի ամսւայ ընթացքում շատ թոյն ընդունեցին բուլժևիկներից, այլևս հանդուրժել չենք կարող նրանց արարքներին...»⁶, - ասված է փաստաթղթում: Դրա պատճառը կարմիրբանակայինների հալածանքներն էին տեղացիների նկատմամբ և երբեմն անմարդկային ու դաժան գործելաոճը, որի մասին խոսում է փաստաթղթի հեղինակը: «Թշնամին, մտնելով յիշեալ գիւղերը (Արծվանիկ, Ըրկենանց, Չափնի – Է.Հ.), որտեղ մնացել են քիչ կին և երեխայ, հաւաքում ուղարկում են Գորիս մի քանիսին, իսկ մնացեալին անխնայ կոտորում են, մեր զինւորները այդ դէպքից գոգուած լինելով գերի չեն վերցնում-ընկածներին կոտորում են»⁷, - նշված է փաստաթղթում:

Փաստաթղթի հեղինակը հիացմունքով է խոսում Գարեգին Նժդեհի՝ հրամանատարին և առաջնորդին բնորոշ հատկությունների մասին՝ նրան անվանելով «երկրորդ Դավիթ Բեկ», «Աժդահա փաշա», որի ներկայությամբ և առաջնորդությամբ էլ պայմանավորված էր Ջանգեզուրում տարված հաղթանակները:

Խոսվում է նաև Նժդեհի զինակիցների և վաշտապետների մասին, որոնք անմիջական դերակատարություն են ունեցել Ղա-

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 162, թ. 1, շրջերես:

⁷ Նույն տեղում:

փանի և Չանգեզուրի մնացած հատվածների ազատագրման գործում⁸:

Փաստաթուղթը բաղկացած է երկու մասից՝ գրված նույն հեղինակի կողմից: Այն հրատարակվում է լեզվական և ոճային առանձնահատկությունների պահպանմամբ: Կատարվել են որոշակի կետադրական շտկումներ:

ԲՈՒՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԶԷՅՎԱՅԻ՞ ԴԷՄ

Սեպտ[եմբերի] 1-ին բուլճարիկները յարձակեցին Ջեյվայի վերայ: 2 սրտակա¹⁰ կատաղի կռիւ մղելուց յետոյ նոքա մտան Ջեյվա գիւղը և ձեռք բերելով Ղզլտաշ անուանեալ տեղի ամենակարևոր դիրքերը, որտեղ խփեց և հրամանատարի¹¹ ձին, նոքա տէր ու տիրական դարձան այդ Ղզլտաշին, միևնոյն օրը, այն է՝ 3-ին սեպտ. թշնամին միաժամանակ յարձակեց և՛ Գեղայ ձորից, և՛ Թափասարից: Թափասարից եկած խումբը Ջալին-Կեօլ¹² կոչւած տեղը հանդիպում է հրամանատարին իր 5 ձիաւորների հետ, որտեղ կռիւ են բռնում և թշնամին տալիս է 11 սպանւած և բաւականին վիրաւորներ: Այս բոլորը աչքի առաջ ունենալով, որ չորս կողմից շրջապատւած ենք, միևնոյն ժամանակ նկատելով Ղափանի ժողովրդի մէջ եղած սրիկաների¹³ վերաբերմունքը և չորս գիւղի, այն է՝ Երիցվանիկի, Սևաքարի, Չափնիի, Ըրկինանցի ժողովրդի վերաբերմունքը, նաև ժողովրդի գրաւոր դիմումը, որ կուեւիւ միջոցներ չունին, ստիպւած եղանք սեպտ. 4-ին առա-

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Գիւղ Կապանի տարածաշրջանում, ներկայումս՝ Դավիթ Բեկ:

¹⁰ Երկու օր:

¹¹ Նկատի ունի Գարեգին Նժդեհին:

¹² Լիճ:

¹³ Նկատի ունի բուլճարիկներին:

ւօտեան նահանջել դէպի Խուստուֆի¹⁴ լեռները: Առաջին գիշերը մնացինք Շփոռտում, որտեղից 5-ին անցանք Կալեր, 6-ին Կալերում ընդհանուր ժողով ունեցանք, իմանալու արդեօ՞ք Գինուազի ժողովուրդը գրկաբաց ընդունելու է թշնամուն, թէ ոչ: Ժողովականները համոզեցին մեզ, որ մինչև վերջին շունչը պիտի դիմադրեն թշնամուն: Այդ հիման վրայ էլ սկսեցինք պատրաստութիւններ տեսնելու, որպէսզի յարձակման դէպքում կարողանանք մեզ պաշտպանել և միևնոյն ժամանակ չմոռացանք Ղափանը, որտեղ անվերջ մարդիկ էինք ուղարկում ստուգելու դրոպօնը և պարզելու թշնամու ուժերը և այլն: Ամսի 12-ին լուր հասաւ, թէ յարձակել են Շիվանիձորի վրայ: Մենք գնում էինք Մեղրի, որտեղ հասնելով ստացանք գրութիւն, որ Շիվանիձորում կռիւղ սաստկանում է, իսկոյն վերադարձանք Շիվանիձոր, ամրացրինք դիրքերը, անցանք Շիշկերտ և Մազրա գիւղերը ու այնտեղի ուժերը հանեցինք թշնամու թիկունքը (Շահբազ-Իւրդի կողմով): Վերադարձանք Շիրվանի ձոր, որտեղ ստացանք գրութիւն, թէ թշնամին Ալանգեազի¹⁵ կողմից էլ է յարձակել: Առանց ուշանալու հրամանատարի հետ ճանապարհուեցինք դէպի Կարճեան: 15-ին ամրացուեց Կարճեանի դիրքերը և անցանք դէպի Կաքաւաբերդի դիրքերը, որտեղ հրամանատարը կարգադրեց մեր վաշտապետներից Նաասարդին, Աղալին և Անդրէասին և պատարապորչիկ Արտեմին աթխոտ¹⁶ կատարելու՝ տալով նրանց 25 զինուոր Լիճք-Դաշտունից: Այդ ամսի 17-ին էր ժամը 16-ին: Միւս օրը ժամը 11-ին թշնամուն ջարդեցին, փախուստի

¹⁴ Խուստուփ-լեռ Սյունիքում, Ղափանից 10 կմ հարավ-արևմուտք, ունի 3021 մ բարձրություն:

¹⁵ Ալանգազ կամ Ալանգյալ, լեռներ Զանգեզուրի լեռնահամակարգի հարավային կողմում, ձգվում է Արաքս գետին զուգահեռ:

¹⁶ Զինվորական շրջայց:

մատնեցին՝ վերցնելով մի քանի գերիներ, ռազմամթերք, 2 պուլեմիոտ¹⁷ և այլն:

18-ի գիշերը վերադարձանք Մեղրի, որտեղ 19-ին խորհրդակցութիւն ունեցանք: Ի միջի այլոց հարց ծագեց Ղափանի ապստամբութեան մասին, որ ինչ գնով էլ ուզում է լինի, պիտի վերագրաւենք և այդ միայն կփրկէ մեր հայրենիքը¹⁸:

Նամանաանդ մեր ստացած տեղեկութիւններից պարզ էր, որ ժողովուրդը շատ դժգոհ է եկտրներից-բոլշևիկներից: Այդ դիտաւորութիւնը իրագործելու համար ճանապարհեցինք Կալեր գիւղը, որտեղից մարդիկ ուղարկեցինք դէպի Ղափան, որպէսզի ժողովրդի տրամադրութիւնը, միտքը իմանան և զինւորներ պատրաստին:

Կալերում տեղեկութիւն ստացանք Ղափանից, որ թշնամին մեծ ուժերով շարժել է դէպի Բաղաբերդի շրջանի Փիրմազուայ¹⁹ գիւղը: Հանեցինք բոլոր զինւորներին դիրքերը և ուլտիմատումի²⁰ ձևով յայտնեցինք Քիւրդիքէնդ²¹ գիւղը հասած բոլշևիկներին, որ 24 ժամի ընթացքում հեռանան: Միւս օրը՝ ամսի 22-ին, նորանք հեռացան: Վերադարձանք Լիճք գիւղը, որտեղ տեղեկութիւն ստացեց, թէ թշնամին նորից յարձակել է Շիվանիձորի վերայ, միաժամանակ տեղեկութիւն ստացեց, որ Ալանգեազի ճակատից ևս թշնամին յարձակում է գործել: Երկու ճակատում էլ կռիւլ տևեց մինչև ամսի 29-ը: Երկու ճակատումն էլ թշնամին

¹⁷ Գնդացիր:

¹⁸ Մեղրիի ժողովի ժամանակ Ղափանում ապստամբության կազմակերպման պատասխանատվությունը դրվեց Գերասիմ Աթաջանյանի և Սամսոն Մելիք-Փարսադանյանի վրա:

¹⁹ Գյուղ Սյունիքում, այժմ կոչվում է Կաթնառատ:

²⁰ Վերջնագիր:

²¹ Գյուղ Սյունիքում, այժմ՝ Լեռնաձոր:

յետ շարունակ: Ամսի 30-ին եկանք Կալեր, որոշեց մեր տղաներից մի քանիսին ուղարկել Ղափան՝ ժողովրդի տրամադրութիւնը իմանալու:

Հոկտեմբերի 1-ին ստացեց մի գրութիւն Ճակատէն գիւղից, ուղղած հրամանատարին, որով գիւղի ամբողջ զինտրութիւնը վաշտապետ Արմենակ Դալթեանի հետ միասին խնդրում են անցնել Ղափանը, գրաւել ու տէր դառնալ: Միաժամանակ շեշտում են, որ ժողովրդի միակ ցանկութիւնը դա է, որովհետև մի ամսայ ընթացքում շատ թոյն ընդունեցին բուշակիկներից, այլևս հանդուրժել չենք կարող նրանց արարքներին, այն է հասարակութեան մէջ եղած ձեռնհաս մարդկանց երկրից հեռացնելուն, պարէնի հաւաքելուն և այլն:

Որոշեցինք նամակին պատասխանել, պահանջելով տալ ատլի մանրամասն, պարզ տեղեկութիւններ ու պատրաստեցինք երկու օրից յետոյ անցնել Ղափանը:

Ամսի 4-ին թշնամին հանգստութիւն չուեց մեզ, նորից յարձակեցին Շիվանիձորի վրայ ու մենք գնացինք այդ ֆրոնտը²² թշնամու գործողութիւնները չեզօքացնելու: Ամսի 6-ին մեր տղաներից վաշտապետ Գերասիմին, Կարապետին, Աստուածատուրին, Սաշին, Գրիգորին, Անդրէասին և պարուչիկ Բ. Մելիք-Ղարաբեօզեանին կարգադրեց, որ անցնեն Ղափան, իւրաքանչիւրը իւր շրջանի ապստամբական ուժերը պատրաստելու նպատակով:

Հոկտեմբեր 8-ին ժամադիր եղանք Ղարա-Եօխուշ²³ անաւնեալ տեղը, որտեղ պիտի որոշէր մեր անելիքը, նրանց զեկուցումը լսելուց յետոյ:

²² Ռազմաճակատ:

²³ Լեռնագագաթ Քանգեզուրի լեռնաշղթայում:

Մենք նշանակած՝ օրը 8-ին, հասանք այնտեղ, բայց տղորցից և ոչ մէկը չկար նշանակած վայրում, 4 ժամ սպասելուց յետոյ վերադարձանք Ղազըղ-Բաթմազ²⁴ վայրը: Լուսաբացին եկաւ մեզ մօտ վաշտապետ Գերասիմը²⁵, ասաց, որ իրեն շփոթեցրել է մեր սուրհանդակը, սխալ տեղեկութիւն տալով ու անելացրեց, որ Ճակատէն, Կիւրկիւմ, Հանքերը ինչպէս մի սիրտ, մի հոգի պատրաստ են գոհելու և խնդրում են հրամանատարին չուշացնել վերագրաման գործը, որքան հնարատոր է շուտ սկսել:

Մեր հարցին, թէ ո՞րտեղ մնացին միա ընկերներդ, պատասխանեց, թէ չգիտէ, միայն անելացրեց, որ իրեն հասած հաստատ տեղեկութեան համաձայն բօլշևիկները մեծ ուժով դարձեալ շարժել են դէպի Բաղաբերդի շրջանը: Գերասիմին յետ ուղարկեցինք, որպէսզի միա ընկերներին էլ վերցնելով գայ մեզ մօտ, որ խորհրդակցելով մեր անելիքը որոշի: Ժամադիր եղանք ժամը 4-ին կէսօրից յետոյ: Նորա գնալուց յետոյ Բաղաբերդի շրջանի Փիրմազրայ գիւղից գրութիւն ստացեց, որ թշնամին ամսի 8-ին յարձակել է իրենց վերայ, բայց յետ են շարտուել, միաժամանակ օգնութիւն էին խնդրում՝ անելացնելով, որ էլի սպասում է թշնամու կողմից նոր յարձակում, իսկ հարևան Հանդ և Փուխրու²⁶ գիւղերը տատանում են իրենց օգնելու: Իսկոյն Գողթանի զորամասի պետ Ղազարը իր տղաներով և թնդանօթով ուղարկեցինք այնտեղ օգնութեան: Մեզ մօտ մնաց 7 հոգի: Սպասում ենք որոշած ժամին Գերասիմին, բայց չկան: Գալիս են մեզ մօտ Ճակատէնից 2 հոգի՝ Աղաբէկը ու Արամը, յետոյ գալիս են դարձեալ 2 հոգի, որոնք յայտնում են, թէ իրենց ասել են, որ լոյս 9-ի

²⁴ Բարձունքը գտնվում է Կապանի Ներքին Մագրա և Մեղրիի Կալեր գյուղերի միջև:

²⁵ Աթաջանյան:

գիշերը հրամանատարը գալու է, որ յարձակումն սկսե, այդ առթիւ իրենք էլ ամբողջ օրը իրենց սահմանով անցուդարձ անողներին, թէ՛ մեծամասնական պաշտօնեաներին և թէ՛ միլիցիոսներին²⁷ և թէ՛ ռեվկոմներին²⁸, բոլորին բռնել բանտարկել են, նոյնպէս բանտարկել են իրենց սահմանով անցնող խաղաղ բնակիչներին (որպէսզի այսու այն կողմը լուր չտանին) համոզած լինելով, որ լուսաբացին ամէն կողմից յարձակումն կ'սկսւի, այժմ լուսաբացին ոչ մի գործողութիւն չկան: Նրանց արած յայտարարութիւնը չափազանց ազդում է մեզ վրայ, բայց ի՞նչ արած ոչ թնդանօթ կայ, ոչ ոյժ, բոլորը ուղարկել ենք Բաղաբերդի շրջանը: Մի խոսքով, շատ կրիտիքական²⁹ թուեց էր, էլ յետ կենալու հնարաւորութիւն չկար: Ճանապարհեցինք դէպի Ղարաեօխուշ կոչող վայրը, տեսակցելու մերոնցից մէկի հետ ու մեր անելիքը որոշել և սկսել:

Սուրհանդակը վերադառնում է գիշերայ ժամը 10-ին ու հաղորդում է մեզ ցանկալի տեղեկութիւնները, որից յետոյ պատրաստում ենք անցնել դէպի Ղափան, վերագրաւելու համար մեր քաղցր հայրենիքը:

Կէս գիշերին մեր ծախ թւը՝ ղեկավարութեամբ Ս-ի (Սամսոն Մելիք-Փարսադանյան – է.Հ.) և վաշտապետ Կարապետի, կալերցի 6 տղաների և պօգարապորչիկ Բ. Մելիք – Քարամեանցի հետ, ընդամենը ութ հոգի, ճանապարհում է, իրագործելու իրենց յանձնած խնդիրը, իսկ հրամանատարը գնում է աջ թևի Կիւրկիւմի (Գուտկում – է.Հ.) և Ճակատէնի ուղղութեամբ: Որոշում է, որ ամէնքը պիտի ժամը 3-ին լուսաբացը իրենց դիրքերը

²⁶ Փխրոտ-գյուղ Սյունիքում:

²⁷ Ոստիկաններին:

²⁸ Նկատի ունի հեղափոխական կոմիտեների անդամներին:

հասնին, որպեսզի նշան տալուց միանգամից, ամեն կողմից սկսւի յարձակումը: Հրամանատարը գիշերայ ժամը 2-ին հասնում է Կիւրկիւմ գիւղը, իսկ ծախ թւը միայն ժամը 4-ին է հասնում Վաչագան գիւղը: Հաաքած տեղեկութիւններից երևում է, որ գիւղի ռաւումնարանի շէնքում գտնւում են բազմաթիւ ռուսներ, իսկոյն մօտենում ենք դպրոցական շէնքին ու առաջարկում այնտեղ լինող զինւորներին անձնատուր լինել, բայց բազմաթիւները պատասխանում են, որ անձնատուր չենք լինում ու սկսեցին պատուհաններից կրակել մեզ վրայ: Կռիւլ սկսեց, տեսնելով շէնքում փակածների յամառութիւնը, դիմեցինք դինամիտի օգնութեանը, պայթեցնելով շէնքի մի մասը, գերեցինք այնտեղ լինողներին բոլորին: Չանցած 10 րոպէ, կռիւլ սկսեց նաև հանքերումը ու երկու ժամից յետոյ նշանակած բոլոր վայրերից գալիս են կեդրոնը (Ղափանի հանքերը) գրաւում: Վերցրած է 300-չափ գերիներ, մօտ 100 ծի, 12 պուլիմետ, փամփուշտ, սայլեր և այլն:

Հոկտեմբերի 10-ին թշնամին փախուստի դիմեց Ղափանի սահմաններից դուրս: Ամսի 11-12-ին սկսում ենք ամրացնել դիրքերը: Գալիս են զանազան գիւղերից զինւորութիւն, ժողովուրդ, ու պատգամաւորներ աղուիացով, մատաղով հրամանատարի մօտ, ուրախ, ուրախ, երգերով ու դափ ու զուռնայով: 12-ին երեկոյեան ստանում ենք Մեղրու շրջանից մի գրութիւն, որ թշնամին նորից երկու ֆրօնտով Ալանգեագով և Շիրաւնի ձորով յարձակում է գործել, խնդրում ու աղաչում են, որ վերադառնայ այդ ֆրօնտը:

13-ին հրամանատարը գնում է դէպի Գինուազ՝ թողնելով այստեղ Ս-ին (Սամսոն Մելիք-Փարսադանյան – Է.Հ.) և վաշտա-

²⁹ Ճգնաժամային, տագնապալից, ճակատագրական, անելանելի:

պետներին տալով նրանց կարևոր հրահանգներ երկրում իշխանութիւնը ամրացնելու նկատմամբ:

16-ին առաւօտեան Խոտանանի ճակատից և Երիցվանիկի ճակատից հաղորդում են, որ թշնամին մեծ ուժերով յարձակել է այդ ուղղութիւններով: 4 օր ու գիշեր երկու ճակատում էլ ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալով թշնամուն թոյլ չենք տել մի քայլ անգամ առաջանալու իրենց գրաւած դիրքերից: Հրամանատարը ամսի 20-ին վերադառնում է Գինուազից ու այդ օրը թշնամուն յետ ենք շարտում Խոտանանի դիրքերից, վերցնելով 8 պուլմետ, 60 գերի և բաականաչափ կոտորում նրանցից: Երիցվանիկի շրջանում թշնամուն յաջողում է գրաւել մեր դիրքերը և մտնում է Երիցվանիկ, Չափնի, Ըրկինանց և Սևաքար գիւղերը: Լոյս 22-ին Խոտանանի կողմից անցնում ենք թշնամու թիկունքը և փառաւոր ջարդ տալիս թշնամուն, վերցնելով գերիներ մոտ 100 հոգի, պուլմետ 20 հատ: Թշնամու կողմից թէ Խոտանանի և թէ Երիցվանիկի մօտ սպանւած է մօտ 255³⁰ հոգի:

28-ին մի գրութիւն է ստացում, որ թշնամին յարձակել է Գողթանի վրայ: Իսկոյն հրամանատարի կարգադրութեամբ Ղազարը, որը անցել էր Գինուազի շրջանը, պիտի անցնէր Գողթան՝ իւր մօտ լինող Գողթանի ուժերով և օժանդակ ոյժեր վերցնելով Բաղաբերդի շրջանից:

30-ին հրամանատարը ճանապարհում է դէպի Գինուազ՝ Ալանգեազի ուղղութեամբ դեմօնստրացիա անելու Օրդուբատի վրայ, որպէսզի թշնամուն ստիպի իր ուժերը յետ քաշելու Գողթանից:

³⁰ 255 թիվը տեքստում ավելացված է կարմիր գույնի մատիտով:

Բարեբախտաբար նոյեմբեր 1-ին լուր է ստացել Գողթանից, որ թշնամին այնտեղ ևս Յդնայի տակ երկու սպանած թողնելով կորագլուխ յետ է նահանջել:

Հրամանատարի գնալուց յետոյ՝ նոյեմբեր 1-ին, անամօթ թշնամին երկու թնդանօթով և պուլիմետոներով յարձակեց մեր արևելեան ֆրոնտի Ագարակ գիւղի վրայ, ամբողջ օրը ոմբակոծութեան ենթարկեցին այդ գիւղը՝ արձակելով 80 ոտմբ, հետևանքը՝ սպանած է մի կին և փլեցրած է մի երկու տան մասերը (պատերը կամ կտուրը):

Նոյն օրը երեկոյեան դէմ մերոնք հակագրոհ տւին թշնամու վրայ, որը, թողելով մի քանի դիակներ, յետ նահանջեց: Նոյեմ. 2-ին նոյն ուղղութեամբ մեր կատարած խոր հետախուզութիւնը մինչև Իգդալու թուրք գիւղը երևան չհանեց թշնամու ներկայութիւնը, այդ օրը անցաւ խաղաղ:

Նոյեմբ[երի] 3-ին թշնամին յարձակում է ճակատէն հայ գիւղի վերայ, բայց հանդիպելով մերոնց դիմադրութեանը, տալով սպանածներ ու թողնելով սպանածների մօտ դօկումէնտներ³¹, փախչում է Ղարազեօլ թուրք գիւղի ուղղութեամբ: Միա օրը կատարած խոր հետախուզութիւնը երևան հանեց, որ Ղարազեօլից էլ է փախել թշնամին:

Նոյեմբ[երի] 3-ին թշնամին յարձակում է նաև Ղալտաշի ուղղութեամբ Երեցվանիկի վրայ և 4-ի առաւօտեան յաջողում է նրան գրաւել Երեցվանիկի գլխի բարձունքը՝ Կարմիր-վանք կոչւած տեղը: Թշնամին ունէր 3 թնդանօթ, 10-ից ավելի պուլիմետոներ:

6-ի առաւօտեան մերոնք շրջապատեցին թշնամուն, խլեցին 7 պուլիմետո, փամփուշտներ և այլ աւարներ:

³¹ Փաստաթղթեր:

7-ի առաւօտեան խոր հետախուզութիւնը ցոյց տւեց, որ թշնամին այլևս մեր սահմաններում չի երևում: Պէտք է անելացնել, որ թշնամին երկու ֆրօնտում էլ ունէր ոչ պակաս քան 600-ական ոյժ:

Ղափանի վերագրաման գործում մեծ դեր են խաղացել և օգտակար եղել մեծ չափով հետևյալ անձինք.

1. Արմենակ Մանասեան Դաթեանց-Ճակատէն գիւղացի, վաշտապետ, առաջինն է մտել հանքերը և գերիների առաջը կտրողը եղել:

2. Գերասիմ Թեանեան Աթաջանեանց-կիրկիմեցի, շրջանային վարչութեան պետ, առաջինն է եղել, որ Բազարուջ գիւղի վրայով մտել է հանքերը և իսկոյն գրաւելով իր ընկերների՝ Արմենակի, Սաշա Սողոմոնեան Մարտիրոսեանի հետ հետամուտ է եղել թշնամուն: Առաջնակարգ կռուղ է:

3. Գրիգոր Թադէոսեան Պօղոսեան-կաարդեցի վաշտապետ, մինակ դիմադրել է թշնամուն նրա վրայ գնդացիրային խիստ կրակ է բացել:

4. Սաշա Սողոմոնեան Մարտիրոսեան-բարաբաթումցի վաշտապետ, օժանդակել է հանքերի գրաման գործում:

5. Աստաճատուր Սահակեանց Տէր-Պետրոսեանց-խոտանացի վաշտապետ, փակել է Ինջաբիլի անցքը:

6. Յարութիւն Ավանեսեան Գրիգորեան-խըղդանցի, վաշտապետ, անվեհեր և աննման քաջութիւններ է ցոյց տւել Ղափանում տեղի ունեցած բոլոր կռիւներում:

7. Տիգրան Գրիգորեան Ղազարեանց-խըղդանցի վաշտապետ, Յարութիւնի զինւորը, միշտ խիզախ յարձակող թշնամու վրայ:

8. Նաասարդ Ավակիմեան Վեգիրեան-վաչագանցի անվե-
հեր քաջութիւններ է ցոյց տուել Ղափանում տեղի ունեցած բոլոր
կռիւներում:

9. Կարապետ Աղաջանեան Նուրիջանեան-վաչագանցի
նախկին շրջանային վաշտապետ, Գեղայ ձորի կռիւներում և
Ղափանի վերագրաման գործում մեծ գործ է կատարել, նոյն-
պէս Վաչագանի ուսումնարանի շէնքը պայթեցնելու և այնտեղ
գտնուող ռուսների գերի վերցնելու գործում:

10. Անդրիաս Բախշեան Տէր-Յարութիւնեան-եղավարդցի,
Ագարակի շրջանային վաշտապետ, արևելեան ճակատում տեղի
ունեցած կռիւներում մեծ քաջագործութիւններ է արել, նոյնպէս և
Երիցավանիկի շրջանում տեղի ունեցած կռիւներում և Ղափանի
վերագրաման ժամանակ:

11. Բոգդան Մովսէսեան Տէր Մովսէսեան-գէյվեցի վաշտա-
պետ, Ջէյվի ճակատում տեղի ունեցած կռիւներում քաջութիւն է
ցոյց տուել:

12. Թադէոս Անտոնեան Բաղաբուրջեցի-նախկին վաշտա-
պետ Բաղաբուրջ գիւղի, Ղափանում տեղի ունեցախ վերջին
յարձակումների ժամանակ աչքի էր ընկնում իր քաջութեամբ:

13. Խաչանի Թումանեան-Ճակատէնցի փոխվաշտապետ,
Ճակատէն գիւղի, Ղափանի վերագրաման գործում և նոյեմբերի
3-ին Ճակատէնի վրայ թշնամու յարձակման ժամանակ մեծ քա-
ջութիւն է արել:

14. Պատական Տէր Գրիգորեան Սիակեանց-շիշկերտցի
վաշտապետ, մեծ դեր է խաղացել Ղափան-Գենազի շրջաննե-
րում տեղի ունեցած կռիւներում: Ամենանեղ ժամանակ կենդանի
հաղորդակցութիւն պաշտպանելով հրամանատարութեան հետ
և թոյլ չտալով, որ իրենց գիւղը խմորի «բօլշևիկեան» ախտով:

15. Պողպրապօրչիկ Բագրատ Մկրտիչբէկեան Մէլիք-Քա-
րամեանց-ղարաբաբեցի, աչքի է ընկնում Ղափանի վերագրավ-
ման ժամանակ Վաչագանի ուսումնարանի վրայ յարձակելու և
այնտեղ գտնած ռուսներին գերելու գործում և միա տեղերում
տեղի ունեցած կռիւներում:

16. Պողպրապօրչիկ Արամ Մնացականեան-ճակատէնցի,
աչքի էր ընկնում Ղափանի վերագրաման գործում իր ունեցած
եռանդագին գործունէութեամբ և նոյեմբեր 3-ին Ճակատէնի
վրայ տեղի ունեցած յարձակման յետ մղելու գործում, նոյնպէս
Խոտանանի ճակատում տեղի ունեցած կռում:

17. Պարուչիկ Բագրատ Աւետիս-Բէկեան Մէլիք-Ղարագեո-
գեանց-եղավարդցի, հիւսիսարևելեան ճակատի պետ, աչքի է
ընկնում Ղափանի վերագրավման գործում, նամանաւանդ փայ-
լուն քաջութեան օրինակներ ցոյց տուց հոկտեմ. 22-ին և նոյեմ-
բեր 6-ին Երիցվանիկի վրայ տեղի ունեցած յարձակումների ժա-
մանակ, իր քաջերով անցնելով թշնամու թիկունքը յաղթութեան
նժարը թեքել է դէպի մեր կողմ, երկու դէպքում էլ թշնամուն մեծ
ջարդ է տուել, խլել է պոլիմիստներ և վերցրել գերիներ:

18. Սամսոն Աթայեան Մարտիրոսեան-խըղրանցի, թիկնա-
պահ հրամանատարի, Ղափանի վերագրաման գործում և այլ
պարագաներում ցոյց է տուել քաջութիւն, եղել է իր սիրելի հրա-
մանատար Նժդեհին միշտ հաւատարիմ և արթուն իր պաշտօ-
նում:

19. Բեխի վաշտապետ՝ Արշակ Մարտիրոսբէկեան Մէլիք-
Փարսադանեանը, Առաջաճորի վաշտապետ Ստեփան Ղազա-
րեանը, Խլաթաղի վաշտապետ Դալիթ Աւետիսեան Մինասեա-
նը, շովինանցի վաշտապետ Վարդազար Գասպարեան Պետրո-
սեանցը, Նորաշէնցի վաշտապետ Արշակ Մարտիրոսեանը

միշտ գտնել են իրենց կոչման բարձրության վրայ և փայլուն կերպով կատարել են իրենց յանձնած գործերը:

20. Բաղաբերդի շրջանի Փիրմազրայ գիւղի վաշտապետ Տիգրանը անվեհեր քաջութիւն է ցոյց տւել բօլշևիկների իրենց գիւղի վրայ յարձակման ժամանակ, թշնամուն փախուստի է մատնել, բացի այդ նրա ղեկավարութեամբ գիւղի ամբողջ հասարակութիւնը ծառացել է թշնամու դէմ ու չի ենթարկւել գայթակղութեան:

21. Պօղարապօրչիկ Արտեմ Սարգսեան-ղարաբաղցի (Գիւնէյ-Ճարտար գիւղից), քաջ, անվեհեր և կտրիչ է եղել բոլոր կռիւներում, վեր է ամէն գովասանքից:

Մեր գրիչը անգօր է նկարագրել Կափգեն-Գողթի³² (Ղափանի, Գենուագի և Գողթանի) սիրելի հերոս Նժդեհի՝ «երկրորդ Դաւիթ-Բէկի», «Աժդահա փաշայի» մի տարուց ի վեր այս շրջանում կատարած քաջագործութիւնները: Տեղի ունեցած բոլոր կռիւներում, որ ճակատում էլ նա յայտնւել է, իր օրինակով ոգևորել է զինւորութեանը ու միշտ գտնւելով առաջին շարքերում, տարել է թշնամու վրայ փայլուն յաղթանակներ: Չնայած այն հանգամանքին, որ կռի տաք ժամանակը խփւել է իր տակի ձին և մի ուրիշ տեղ էլ վիրաւորւել է ոտքից, բայց և այնպէս ոչ մի ժամանակ կռի առաջին շարքերից չի հեռացել ու իր բարոյական օրինակով շատերին է մղել հերոսական գործեր կատարելու:

Բաւական է, որ թշնամին իմանար, թէ իւր դէմ կռուող «Աժդահա փաշան» է, այնուհետև նա՝ թշնամին, միշտ բռնում էր փախուստի ճամբան իրեն գլուխը ազատելու համար:

Նժդեհը որպէս Դաւիթ Բէկեան ուխտի հաւատարիմ զինւոր, միայն մի առ ժամանակ ստիպած եղաւ շնորհիւ Ղափանի

³² Կապարգողթի:

Երիցվանիկ, Չափնի, Ըրկենանց և Սևաքար գիւղերի դաւաճանութեան (որոնք մոլորած էին բռնակալական ագենտների խոստումներով) և ժողովրդի գրաւոր դիմումին (որ զինամթերքի պակասութեան և այլ պատճառներով իրենք այլևս հնարաւորութիւն (չունեն – Է.Հ.) կուեւոյ թշնամու դէմ) բարձրանալ Խոստումի սարը և այնտեղից սրատես արծի պէջերով դիտել ներքևում կատարող բռնակալական էպօպէան: Նա այդ սարի գագաթին՝ էլ երբեք մտքից չէր հանում Ղափանի վերագրաւման գործը: Սեպտեմբերի 1-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ը նա ջարդ ու փշուր անելով Ալանգեագից, Շիրվանի-ձորից, Բաղաբերդից և արևելեան ֆրօնտից իրեն օղակող թշնամուն, իրեն հաւատարիմ ընկերների հետ վերագրաւեց Ղափանը ու հոկտեմ. 10-ին թշնամուն դուրս քշեց Ղափանի սահմաններից: Հոկտեմ. 16–21-ին և նոյեմ. 1-6-ին տեղի ունեցած թշնամու յարձակումները Ղափանի վրայ նոր փառք են աւելացնում մեր սիրելի հերոսի անանը: Թշնամին (ռուս և թուրք) երկու նւագում էլ ջարդված կորագլուխ ետ է նահանջում մեր սահմաններից՝ զարդարելով մեր լեռները ու անտառները, տափարակները և ձորակները իրենց դիակներով: Սեպտեմբերի 1-ից մինչև նոյեմբերի 7-ը թշնամին տուել է սպանւածներ մօտ 600, գերիներ – 500 հոգի, խլված է մօտ 45 պուլիմետներ, փամփուշտներ, հեռախոսական պարագաներ, սայլեր, մօտ 100 ձի, հրացաններ և այլն:

Բռնակների պարբերաբար հարձակումները...

Մոռացա գրելու, որ Ղափանի գրաւման ժամանակ Խլաթաղից առաջացող զորամասը Ջալի Գէօլ կոչված տեղում պատահում է հրամանատարին մի քանի հոգով, որտեղ սկսող կռում

թշնամին թողնում է իր կամանդիրին³³ 10-ից անելի դիակների հետ վիրավորները և մնացած ոյժը, յետ է փախչում: Իսկ Ղափանը վերագրավման ժամանակ խլում է 15 պուլիմետ, 500 հարիւր հրացան, 100-անելի ձիեր, 100 հազար փամփուշտ և զանազան ռազմական առար:

Անցնելով 6 օր, ամսի 16-ին հրամանատարի բացակայության ժամանակ թշնամին միաժամանակ Ինժաբեղից մինչև Մոդես³⁴ սկսում է իր յարձակումները 5 օր տևող կռիւլ որտեղ ստանում է կատաղի բնոյթ, վերջանում է թշնամու կատարեալ պարտութեամբ: Պարտւելով Ինժաբեղում Գերասիմի, Ասատուրի, Տաթևից հասնող պարուչիկ Պողոսի հարձակումներից, թշնամին տալով 60 անելի գերիներ և ահագին դիակներ 8 պուլիմետի հետ անկարգ փախչում է մինչև Գորիս: Միա օրը հրամանատարից հրամայված լինելով վաշտապետեր՝ Արմենակին, Նավասարդին, Կարապետին, Անդրէաս՝ Մէլիք-Գարագեօզեանին պաշարել Արծվանիկ, Սևքար, Չափնի, Ըրկենանց մոտնող պոլկերին³⁵ և ոչնչացնել: Առաւօտեան ժամը 5-ին միաժամանակ սկսում է յարձակումները 8 ժամ տևող: Կատաղի կռիւլ վերջանում է բոլշևիկների խայտառակ պարտութեամբ, կռադսւշտի ամբողջ տարածութիւնը թշնամու դիակներով լիքն է լինում: Վաշտապետ Անդրէասը և վաշտապետ Յարութիւնը, կտրելով Կրենա ձորի դիրքերը, փառաւոր կերպով ջարդում են՝ խլելով ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք: Ամսոյս 16-ին սկսած կռիւլ, որ վերջանում է 21-ին, թշնամու 4 պոլկերից հազիւ է հաջողում մի չնչին մասն ազատել: Արծվանիկի ֆրոնտում նրանք

³³ Հրամանատար:

³⁴ Գյուղ Սյունիքում, այժմ՝ Կաղնուտ:

³⁵ Գնդերին:

տալիս են հարիւրի չափ գերիներ, 10 հատ պուլիմէտ, հսկայական փամփուշտ, ձիաներ և այլ ռազմամթերք:

Նոյեմբերի 1-ին նրանց մի պուլը 2 թնդանօթի հետ յարձակում է Ագարակ գիւղի վերայ: Ռմբակոծելով գիւղը՝ սկսում է մի քանի պուլիմետոնների հետ առաջանալ, բայց հանդիպելով ուժեղ դիմադրութեան և զգալով, որ մերոնց առաջանալը վտանգ է սպառնում թնդանօթներին, նահանջում է մինչև Խօջահան: Ամսի երեքին իրենց յարձակումը սկսում են ճակատէն գիւղի վերայ, այդտեղ 2 ժամ ձգող կռում սպանում է ըստ երևոյթին պուլի կամանդիրը և 8 հատ էլ զինուոր անկարգ փախչում է մինչև Ղարազեօլ՝ գիշերով անցնելով Ջանգելան: Իսկ Արծվանիկի ֆրոնտում, որտեղ ունէին 3 թնդանօթ և 10 անլի պուլիմետոններ, 2 օր կռելուց յետոյ նրանց յաջողում է մտնել Արծվանիկ, Չափնի, Ըրկենանց գիւղերը: Երեք գիւղերի ժողովուրդն էլ գաղթած է լինում: Ամսի 5-ին Գենվազից գալիս է հրամանատար Նժդեհը, իջնելով ձիուց հրամայում է օֆիցերներին³⁶ և վաշտապետներին անմիջապէս պաշարել և վերագրաւել վերոյիշեալ գիւղերը: 6-ին սկսում է պ. Նժդեհի յարձակումները, ամբողջ օրը տևող կատաղի կռվում չնայած նրանց երեք թնդանօթը գործի են հանել, բայց կատարեալ պարտութիւն են կրում: Մեծ դեր է խաղում այդ կռվում Մելիք Ղարազեօզեանը, շ.կապ.³⁷ Թորոսեանը, կապիտան Նարինյանը, վաշտապետ Անդրեասը և այլն: Թշնամին թողնում է 7 հատ պուլիմէտ և հսկայական քանակութեամբ փամփուշտ և այլ աւարներ: Թշնամին մտնելով յիշեալ գիւղերը, որտեղ մնացել քիչ կին և երեխայ, հաաքում ուղարկում են Գորիս, մի քանիսին, իսկ մնացեալին անխնայ կոտորում են: Մեր

³⁶ Սպաներին:

³⁷ Շտապս կապիտան:

գինտորները այդ դեպքից գոգուած լինելով գերի չեն վերցնում -
ընկածներին կոտորում են:

Գրիչս չի ուզում նկարագրել, որ անցեալ անգամ, երբ նրանք
մտան Արծվանիկ, բռնաբարեցին 35 չափ կանանց, թալանելով
բոլոր տները:

**Эдгар Г. Оганнесян, АГПУ, к.и.н., доцент, Документ о
деятельности Гарегина Нжде в Зангезуре.**

В документе, который хранится в Национальном Архиве Ар-
мении описывается деятельность главнокомандующего Гаре-
гина Нжде и освобождение им Зангезура от красноармейцев с 1-
ого сентября по 7-ого ноября 1920 г.

По нашему мнению, автором этого документа является Ашот
Мелик-Мусян, который не только имел непосредственное учас-
тие в этих событиях, но и являлся близким соратником Нжде.

Интересно, что здесь описаны не только боевые успехи
Нжде в борьбе против красноармейцев, а также разочарование
местных жителей жестокой деятельностью большевиков.

**Edgar G. Hovhannisyan, ASPU, Candidate of Sciences in
History, Associate Professor, Document on Garegin Nzhdeh's
activity in Zangezur.**

In the following document, stored in the National Archives of
Armenia, the liberation activities of Zangezur with the effort of
Garegin Nzhdeh from the 11th Red Army soldiers, during 1
September – 7 November 1920 are presented.

We believe, Ashot Melik-Musyan – G. Nzhdeh's companion-in-
arms to be the author of the document. Apart from being one of

Nzhdeh's close companions-in-arms, he also directly took part in the described events. It is especially important, that here not only Nzhdeh's military successes against the Red Army, but also the local Armenian population's disappointment to the Bolsheviks, which was the result of their violence and inhumanity are described.

The document is being fully published for the first time.